

דְּרָשׁוֹת

בס"ד

פרשת ויצא, תשע"ח, מספר 1246

"מלאכים שליווהו בארץ":

ייחודיותה של ארץ ישראל על-פי רש"י כפי שנתפרש בספרד

אריק לוי

שדבריו של רש"י על המלאכים מלמדים על ההשגחה העודפת המקושרת עם ארץ ישראל, מעל ומעבר לכל הארצות האחרות. הקו המנחה בהסבר זה הוא, שכתות המלאכים מסמלים רמות מובחנות של השגחה; אחת השורות בארץ ישראל והאחרת המאפיינת אזורים אחרים: "פרש"י עולים תחלה וכו'. מלאכים שליווהו בארץ וכו', ר"ל שההשגחה אשר בארץ היא יותר חשובה ומתמדת מאותה השגחה אשר בחוצה לארץ כי הארץ הנבחרת יותר מכינה (צ"ל מוכנה) לשפע א-ל[וה]"².

כדי לבסס את מסקנתו, מביא הפרשן מדרש נוסף, שעשוי להטריד את היהודים יושבי הגולה: "וזהו אמרם כל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו א-לוה, ר"ל שאין השגחתו תמידית כל כך". המאמר התלמודי הוא: "שכל הדר בארץ ישראל – דומה כמי שיש לו א-לוה, וכל הדר בחוצה לארץ – דומה כמי שאין לו א-לוה" (כתובות קי ע"ב), ופרשנו של רש"י קורא אותו כמכוון להשגחה הנוהגת בארץ ומחוצה לה. הוא ממתן את הכלל העולה מהדברים, בהסבירו שלא מדובר בסילוק מוחלט של ההשגחה, כי אם בגילויים יותר חלשים ובלתי מתמידים שלה. בחתימת הסברו לדברי רש"י, הפרשן מצביע על סמך מהתורה למידת ההשגחה שממנה נהנית ארץ ישראל: "כאומר' תְּמִיד עֵינֵי ה' אֶלְהֵיךָ בְּהַ" (דב' יא:יב)³.

חלומה הנבואי של יעקב שָׁבָה במשך תקופה ארוכה את תשומת לבם של פרשנים, הוגים, וגם שורה ארוכה של מחברים, אומנים, מלחינים ואפילו יוצרי סרטים.¹ מלאכי הא-להים שעולים ויורדים ב"סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה", והא-ל אשר "נָצַב עָלֶיךָ", מעוררים תהיות רבות. ביניהן: מה משמעות פעולתם של המלאכים על הסולם, ומדוע התורה מתארת אותם תחילה כעולים ורק לאחר מכן כיורדים, למרות שהמיקום המתבקש למלאכים הוא לכאורה במקום עליון?

מתוך מודעות לדקויות אלה, רש"י מסביר על-פי מדרש: "עולים תחילה, ואחר כך יורדים; מלאכים שליווהו בארץ אין יוצאים בחוצה לארץ ועלו לרקיע, וירדו מלאכי חוצה לארץ ללוותו" (על פי בראשית רבה סח, יב). מדרש זה משמש את רש"י להצעת הסבר מדוע המלאכים עולים ורק אחר כך יורדים, באמצעות הבחנה בין שני מחנות של מלאכים המלווים את יעקב. היות שהקבוצה הראשונה אינה מוסמכת לעזוב את ארץ ישראל, המלאכים הכלולים בה עלו בסולם, ואותם החליפו מלאכים המשתייכים לקבוצה השנייה, שהופקדו ללוות את יעקב בדרכו עד לבית לבן. ואולם, עדיין תלויה ועומדת השאלה: מדוע קבוצת המלאכים הראשונה לא יכלה לבצע את משימתה "חוצה לארץ"? רש"י מצדו אינו מספק מענה לשאלה זו, ובאותה המידה אין הוא מרחיב על משמעות פירושו המדרשי. משימה זו הושארה להשלמתם של אחרים. מבין אלו שנענו לאתגרים שכאלה כלולים חכמים שחיברו "פירוש-על" ("סופרקומנטרים") לפירוש רש"י.

אחד מהפרשנים, שהרהר על המדרש שהביא רש"י, היה מחבר עלום-שם מספרד, שכתב סופרקומנטר על פירוש רש"י אחרי "פרעות קנ"א". המאורעות הקשים שפקדו את הקהילות היהודיות בספרד בשנות 1391–1392, גבו רבבות קורבנות בנפש, וכפו הרבה אחרים להמיר את דתם לנצרות. מסקנתו של פרשן זה הייתה,

² כ"י ניו-יורק, ביהמ"ד לרבנים, Lutzki 802, דף 29א. ניתן לקבוע שהפירוש חובר במהלך העשורים הראשונים של המאה ה-15, על פי האזכור לספר "מעשה אפוד" לר' יצחק בן משה (פרופיט דוראן), שחובר ב-1403, וכן יש בפירוש התייחסות לדוראן כמי שעודנו בחיים. להסבר המילה "מלאך", כביטוי לעצמים מתווכים שבאמצעותם ה' מנהיג את העולם, ראו רמב"ם, מורה הנבוכים, ח"ב, פ"ו. וראו דברי רמב"ן בפרשתנו: "והנה מלאכי א-להים עולים ויורדים בו - הראהו בחלום הנבואה כי כל הנעשה בארץ נעשה על ידי המלאכים והכל בגזרת עליון עליהם".

³ כ"י לוצקי 802, דף 29א-ב. רש"י מצטט את הסיפא של מדרש זה ("הדר בחוצה לארץ – דומה כמי שאין לו א-לוה") בפירושו לבר' יז:ח. בכך הוא מקשר את מעלת ארץ ישראל עם מצוות ברית המילה (בדרך החורגת מנקודת המוצא המקורית של המדרש, בפסוק שבספר ויקרא). ראו בנידון א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו,

* פרופ' אריק לוי, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ "Jacob's Ladder," *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, Berlin, vol. 13 (2016), pp. 613–633.

השפעת פירושו של רש"י, אשר שימש במשך הדורות מקור השראה שהעשיר את חיי הרוח של יהודים בעלי נטיות דתיות מגוונות.⁸ היא גם משמשת עדות, המזכירה לנו את הדרכים השונות שבהן נתפסו לאורך הדורות מעלותיה הייחודיות של ארץ ישראל בעיניהם של בני העם היהודי, שנשאו אליה עיניים כלות ביושבם הרחק מגבולותיה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

מהסברו של הפרשן לכוונתו של רש"י עולה, שהוא מאמץ ניסוחים ומושגים שרווחו בקרב חכמי ספרד בדורות הסמוכים אליו. לשם המחשה, המדקדק ר' יצחק בן משה (פרופיט דוראן) מהלל עיסוק במקרא, על סמך ההכרה שהכתובים מכילים סגולה המושכת "שפע" המקנה השגחה א-לוהית.⁴ כפי שראינו, הפרשן משתמש באותו מונח בהתייחסו לתכונה המיוחדת של ארץ ישראל, לקבל ביתר שאת את ההשגחה הא-לוהית. ר' חסדאי קרשקש, הדמות הרבנית הסמכותית ביותר בתקופת פרעות קנ"א, מצטט את המדרש שמביא הפרשן ("שכל הדר" וגו') כחלק ממאמציו להסביר את יתרונה של ארץ ישראל על פני שאר הארצות, מבחינת ההשגחה העודפת השוררת בה.⁵ רבו של קרשקש, ר' נסים בן ראובן גירונדי (ר"ן), ציטט אף הוא את המדרש, והשתמש בו לחיזוק טענתו בדבר מגבלות השפעתן של תפילות הנישאות מחוץ לארץ ישראל.⁶ ניכר שהסברו של פרשנו של רש"י ל"מלאכים שליווהו בארץ" משקף מקורות ורעיונות שרווחו בסביבתו הספרדית. ייתכן שיש בהם גם כדי לשקף את התחושות בקרב היהודים שחוו על בשרם את המאורעות הקשים בתחילת העשור האחרון של המאה ה-14 ובדורות הבאים, והיו עדים ישירים לגזירות כלכליות, להטפות להמרה, ולוויכוחים פומביים עם הנוצרים. אולי הם תפסו את כל אלה כביטוי למגבלותיה של ההשגחה הא-לוהית בארצות הנכר.

התקבלות פירוש רש"י לתורה בספרד כללה הבנה מחודשת של חלק מהמדרשים ששימשו אותו, לאור התפיסות הרווחות בחצי האי האיברי.⁷ פרשנו זיווג ביד אומן בין פירושו של רש"י לחלומו של יעקב ובין רעיונות שרווחו בספרד, ביחס להשגחה ולייחודיותה של ארץ ישראל. דוגמה זו היא רק חלק מסיפור רחב על

עמ' 174. המדרש הובא בדברי רמב"ן על ייחודה של ארץ ישראל, בפירושו לויקרא יח:כה. לתולדות הפרשנות למדרש זה, ראו: M. Saperstein, "The Land of Israel in Pre-Modern Jewish Thought: A History of Two Rabbinic Statements," in *The Land of Israel: Jewish Perspectives* (ed. L. A.

Hoffman), Notre Dame 1986, pp. 188–209.

⁴ לדוגמה, מעשה אפד, מהדורת "ט פריעדלענדער וי' הכהן, וינה תרכ"ה, עמ' 10: "ולהמשיך השפע הא-להי שתדבק ההשגחה הא-להית באומה בסגולה דבקה במאמרי התורה, צוה להיותם לטוטפות בין העינים".

⁵ אור השם, ב, ב, ו, מהדורת ש' פישר, ירושלים תש"ן, עמ' 176.

⁶ דרשות הר"ן, מהדורת א"ל פלדמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 54. הר"ן משתמש בסייג "כל כך", שאותו אימץ הפרשן האנונימי, לציון רמת ההשגחה הפחותה מחוץ לא"י.

⁷ E. Lawee, "Exegesis and Appropriation: Reading Rashi in Late Medieval Spain", *Harvard Theological Review* 110 (2017), pp. 495-520.

⁸ באחד מהמקרים הנדירים שבהם הציעה נחמה ליבוביץ, בניסוח משלה, הסבר למדרש המצוטט על ידי רש"י, העניקה גם היא למדרש הנידון פירוש בעל מאפיינים עכשוויים: "ואולי מותר לפרש את כוונת חילוף משמרות זה כך: ידוע לנו יפה - ודווקא לדורנו שלנו - שצרותיו, בעיותיו, נסיונותיו וסכנותיו של אדם (וכן של ציבור ושל עם) בהיותו בביתו, בארצו שונים שינוי רב מצרותיו, בעיותיו, נסיונותיו וסכנותיו של אדם או ציבור או עם בהיותו רחוק מביתו וממולדתו והוא נמצא בניכר, בגולה. לכן "המלאכים" ששמרו עליו בביתו ובארצו יעלו, ו"מלאכים" אחרים ירדו כדי ללוותו בחוץ לארץ" (ההדגשה במקור). ראו לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם: ספר בראשית, ירושלים תשל"ה, עמ' 119.